համաքաղաքացիք մեղաւոր չեն. օրինակի համար, խնդրեմ ասէք, ուր են հին գրատան կտորները, որ հիմնել է 60 թուականների սկզբումը, ուր է նորա կանոնադրութիւնը, ցուցակները և այլն թէպէտ յոյս ունեմ կարդալ մի օր «Մշակի» մէջ նորա անկման և փչացողների համար մանրամասն տեղեկութիւններ. Եթէ պ. Թղթակիցը ցանկանայ մտածել Շուշվայ պատմական կեանքի պայմանների վրա և հետեւաբար շուշեցիների ձգտողութեանց, նախապաշարմանց, աշխարհահայեցողութեան, ընտանեկան կեանքի վրա և այլն, այն ժամանակ պիտի ովսանաներ երգէ գոգա ծայրայեղ համակրութեան վրա. Այո, շուշեցիները բացի այն մեացնող վատ յատկութիւններից, որոնք հասարակաց են իւրաքանչիւր հայ վաճառականին, ունին և շատ լաւ, աչքի զարնող կողմեր, որոնց մոռանալ, յանձն չառնելը մեծ անարդարութիւն է մեր կողմից. Մասնաժողովը սպասել է աւելի մեծ արգելքների հանդիպել հասարակութեան կողմից և կարող է աւելի մեծ անտարբերութեան առաջը առնել, ուրեմն պարոնը կարող է միամիտ լինել, որ բոլորը մինչև այժմ գընում է իր բնական ընթացքով և որ «գիտաւորութիւնները» այդպէս շուտ չեն կազմվում և փոխվում. Ցոյս կայ որ գրատունը շատ շուտով գոյութիւն ստանայ. Վերջացնելով պատասխանս, կարող եմ աւելացնել պ. Այրեսեանցին, որ մարդիկ աւելի լաւ են քան թէ նոցա վրա մտածում —կարծում են.

Մ. Առստամեանց

—

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

—

Թիֆլիս, 11 յուլիսի

Հայրապետաց և եկեղեցւ հարց գրութիւնները լիքն են մոլորված ոչխարներին կրկին եկեղեցւ փարախը մտցնելու ջանքերի մանրամասն տեղեկութիւններով. Ցայտնի է որ Ներսէս Շնորհալին ինչպէս աշխատում էր սխալված անհատներին ուղղելու, այլ նա փափաքում էր և ուրիշներին էլ ճշմարտութեան գիտութեանը բերել. Լուսաւորչական եկեղեցւ այդ մեծ հեղինակը այժմեան պորտաբոյծ և թուլամորթ հոգևորականների պէս, կամ փծուն իմաստակութեամբ ճամարտակող գրչակների պէս չէր ասում, թէ հայ միայն լուսաւորչականն է, այլ հազար տարու չափ ազգի մեծ մասի կրօնքին հակառակ արեգակը պաշտող արևորդիներին ճանաչում էր իբրև հայ, ասելով իր «'ի Սամոսոխ քաղաք» գրած թղթումը, թէ «որպէս յազգն Հոռոմայ պողոմեկուքն անուանեալք մնացին... այսպէս և արեւորդիքդ յ ա զ գ ս մ ե ր» «ազգաւ և լեզուաւ 'ի տոհմէ հայոց են», և աւելացնելով այս հետեւեալ խօսքերը «թէ մեք վասն հրամանին Քրիստոսի կամիմք և ջանամք արկանել զնոսա՝ թէ հնար էր և զամենայն ազգս՝ 'ի յուսական աւետարանի նորա», ցոյց է տալիս այդ պատուական հայրապետը, թէ որքան լաւ հասկացել է իր հովուական պարտքը, այն հովուական պարտքը, որի ներհակը Եզեկիէլ մարգարէն լդ. գլխում նկարագրում է «Մինթէ հովիւք զանձինս արածեն. ոչ հովիւք զխաշինս արածեն. Արդ աւասիկ զկաթնդ ուտէք, և զասրդ (բուրդը) ագանիք, զպարարտսն զենուք (մորթում էք), ու զխաշինս ոչ արածէք. զտկարացեալն ոչ զօրացուցանէք, և զհիւանդացեալն ոչ բժշկեցէք, զխարխարեալն ոչ յանձանձեցէք (խնամեցիք) և զբեկեալն ոչ պատեցէք, զմոլորեալն ոչ դարձուցիք և զկորուսեալն ոչ խնդրեցիք»։ Նոյնպէս և նորա քաջ աշակերտը և գերազանց անուանակիցը՝ Ներսէս Լամբրոնացին իր «առ քրիստոսասէր թագաւոր հայոց Լեւոն» ուղղած թղթումը մի աննկարագրելի բաղձանք և եռանդ է յայտնում, որ գնայ թագաւորի ներկայութեամբ վիճէ և վիճաբանէ մոլորուած Զորոյգետայինների հետ՝ ասելով «իշխանութեան ձեր հրամանաւ եկեսցեն առաջի ձեր ընդ մեզ 'ի մրցումն. զի ոչ է այս արիութիւն զինուորի՝ յիւր ապարանսն թուր շողացուցանել, և զօդս հարկանել, այլ՝ որ 'ի հանդիսի տեղին իջանէ և ընդդէմ ախոյանին կայ։ Նոյնպէս իմա, զի չէ ուղիղ մարտ հոգևոր, որ 'ի Զորոյ գետ նստի և զիս 'ի Կիլիկիայ յաչաղէ (յիշոց տայ). Թող գան 'ի հանդիսի տեղիս տան վէր և առնուն (վէրք տան և վէրք ստանան), և որ յաղթող լինի Քրիստոսի ճշմարտութեամբն՝ զգովութիւնն ընկալցի։ Նոքա ինձ երկու երեք թուղթ են գրեալ նախատինք (տկարութեան նշան է). ես գիրք մի բովանդակ եմ գրեալ զհայոց ազգիս անկարգութիւնս (ափսոս որ նենգամիտներ ոչնչացրել են այդ անգին հայրապետի անգին գիրքը), որ յ ե տ ո յ մ տ ե ա լ ե ն. համեմատեալք իւրեարց. թէ ո՛ զօրանայ առ ճշմարտութիւնն, և 'ի գ ր ո ց ձ ա յ ն ա կ ց ո ւ թ ի ւ ն—իմն թէ նոցայն»։

Մինչդեռ այսպէս ճշմարիտ հայրապետները եռում են սիրով ու նախանձով մոլորեալներին ուսուցանելու, մենք աւետարանական հայերս, որ մոլորված ենք համարվում մինչև ցարդ, մի այնպիսի բան չը նկատեցինք. Մենք միշտ լսեցինք հայհոյանք, նախատինք, յիշոցներ, անէծք, նզովք և ուրիշ շատ տգեղ ածականներ, թէ բերանացի, թէ նամակներով, թէ լրագրերում, թէ եկեղեցւ բեմից, բայց մէկ հատիկ անգամ ոչ մի հոգևորական, ոչ մի աշխարհական մեզ հետ խօսելու, մեզ խրատելու արժանի չը համարեց. Թող մեզ հետ խօսակցէին, մեր պահանջները լսէին, մեր ցաւերը և չարժառութիւնները իմանային. գուցէ մեզ կուղղէին, կամ գուցէ իրանք մեզ հետ կը համաձայնէին։

Բայց միշտ լսում ենք թէ «մենք մարդ ենք խըլում, խաբում ենք, փողեր ենք ստանում, փող ենք բաշխում, փառասէր ենք, իշխում ենք, ազգը բաժանում ենք, չար ենք, աւետարանը ծախում ենք ևն. ևն. Մենք ինչ դառանք. միթէ մեզանում ամեն մարդկային զգացմունք մեռաւ. միթէ մենք ոչ խիղճ ունենք, ոչ ամօթ, ոչ Աստուծոյ երկիւղ. Մենք ինչու համար պէտք է անենք այդքան չարութիւնները. ինչ է մեր օգուտը. Ոչ, հազար անգամ կրկնում ենք, ո՛չ, այդպէս չէ, մենք պատճառ ունենք որ նախատինք և հալածանք յանձն ենք առնում. Դուք մեզ չը լսած դատում էք in contumaciam (заочнымъ рѣшеніемъ), այսինքն մեր բացակայութեանը. քանի որ մենք հանդիսումը կանգնած աղաղակում ենք, դուք չէք ուզում լսել.

Ահա ինչպէս որ Լամբրոնացին ուզում էր որ Զորոյգետացիք նորա հետ մրցէին Լեւոն թագաւորի ներկայութեամբ, մենք աւետարանական հայերս էլ՝ ուզում ենք հրապարակաւ դատվիլ ազգի աչքի առաջին. Թող մենք մէկ մէկ լրագրութեան միջոցով ասենք, բացատրենք փաստերով, ապացուցանենք մեր պահանջները, և թող միւսները դարձեալ լրագրութեան միջոցով հերքեն փաստերով մեր ասածները. վէրք տանք, վէրք ստանանք. յաղթողը գովութիւնը տանի. Բայց հարցնում ենք. կուզեն հանդէս իջնել. վստահ են իրանց փաստերի ոյժին. միայն վախում եմ թէ սիրում են իրանց ապարանքումը թուր շողացնել և օդերին զարկել, կամ արդի նորատարազ (НОВОМОДНЫЙ) Զորոյգետացոց պէս յիշոցնել ասել միայն և չարիվարի գրել.

Ամիրխանեանց

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

—

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻՑ մեզ գրում են որ այդտեղ կանայք սաստիկ կռւարար են. Այն կանայք, որոնք երեսներ կապած և բերանները կապած ունեն, ոչ որի հետ չեն խօսում և միշտ ամօթխած են ձևանում,—կռւի ժամանակ մահակները վեր են առնում և դուրս են գալիս փողոց և խիստ սակաւ է պատահում որ մէկ մէկի գլուխ չը ջարդէին. Մի այսպիսի կռիւ տեղի ունեցաւ յունիսի 29-ին։

—

Մեզ հաղորդում են ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻՑ, որ սովի պատճառով այդտեղ եկել են բաւական ալաշկերտցի և վանեցի գաղթականներ. Այդ ողորմելիները մնացած են բոլորովին անխնամ, ոչ ոք նրանց վրա հոգ չէ տանում՝ ոչ էջմիածինը, ոչ էլ ժողովուրդը.

—

ՍՂՆԱԽԻՑ մեզ հաղորդում են, որ սուտ է այն լուրը իբր թէ այդտեղ բազմաթիւ վասպուրականցի աղքատներ են թափվել. Նրանք ոչ թէ վասպուրականցի հայեր են, այլ թափառական բոշաներ (ղարաչիներ) են, որոնք տներում մուրացկանութիւն են անում, իսկ ճանապարհների վրա մարդիկ են կողոպտում.

—

Լսում ենք որ գերմանական պաստորը արդէն հասաւ ՇԱՄԱԽԻ և պէտք է մնայ հայ-աւետարանականների մօտ, որպէս քարոզիչ. Ուրեմն քարոզները կը լինեն հայ-բողոքականներին անհասկանալի լեզուով.

—

Ստացանք ԵՐԵՒԱՆԻՑ պ. Յակոբ Տէր-Յովսէփեանցից 10 րուբլ յօգուտ վանի սովելոց. փողը մեզ հասցրած է պ. Ջանիբէգեանցի ձեռքով.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

—

Կ. Պօլսից գրում են «Polit. Corresp.» լրագրին յուլիսի 6-ից հետեւեալը:

Յուլիսի 2-ին Կ. Պօլսում եղած ալբանական գաղթականութեան անդամները հաւաքվեցին Նուրի-Ջամի մեչետի մէջ, որպէս զի քննեն թէ ի՞նչ պէտք է պատասխանել ալբանական միութեան առաջնորդներին, որոնք հրաւիրում են գաղթականներին վերադառնալ հայրենիքը պաշտպանելու համար: Կ. Պօլսում բնակվող ալբանցիները ստորին դասի արհեստաւորներ են և ոգևորված են հայրենասիրութեամբ: Պօլիցիական գլխաւորը նախագահում էր այդ ժողովին, որի ժամանակ վճռվեցաւ, որ այն ալբանցիք, որոնք շատ կարևոր ընտանեկան գործեր չունեն, պէտք է վերադառնան իրանց հայրենիքը,

---

բամասնութիւնը միայն կը մնար հաւատարիմ լուսաւորչական եկեղեցւն,—ուրեմն այդ փոքրամասնութիւնը միայն պիտի՞ կազմէր մեր ազգութիւնը.

Մեզ ասում են, թէ հայը լեզու չունի, թէ հայը հայրենիք չունի, թէ նրա լեզուն, հայրենիքը և ազգային բոլոր առանձնութիւնները բովանդակվում են միմիայն եկեղեցւ մէջ.—խլեցիր նրանից եկեղեցին, փոխեցիր նրա կրօնը,—ազգութիւնը այն ժամանակ կը քայքայվի. Մի այսպիսի կարծիք կարող են ունենալ հայ ազգի մասին տգէտները միայն, որոնք խիստ նեղ և սահմանափակ հայացքով են նայում ազգային խնդրի վրա.

Եթէ իսկապէս հայը զրկված է իր ազգային լեզուից, զրկված է իր հայրենիքից, կորցրել է իր ցեղական առանձնութիւնները և պահպանվում է միմիայն եկեղեցւ գրկում, այն ժամանակ նրան ազգ պէտք չէ համարել, այլ պէտք է համարել մի կրօնական աղանդ, որ մնացած է նոյն իսկ եկեղեցւ մէջ, որի մէջ ապաստան է գտել. Մի այսպիսի ազգի համար չարժէ աշխատել, չարժէ մըտածել անգամ, որովհետև նա կը քայքայվի, կը լուծվի և կանհետանայ զանազան ազգութիւնների մէջ, երբ իր պաշտպանութեան համար ուրիշ հիմք չունի, բացի կրօնը.

Բայց մեր հաւատը մեծ է հայ ազգութեան վրա, մենք հաւատում ենք, որ նա ունի հարուստ կլասիկական և կենդանի, նոր գրականական լեզու. մենք հաւատում ենք, որ նա ունի իր պատմական հայրենիքը և տակաւին բնակվում է իր հայրերի հողի վրա. մենք հաւատում ենք, որ նա ունի իր որոշ ցեղական յատկութիւնները, որ դարերի ընթացքում չեն փոխվել, և վերջապէս, մենք հաւատում ենք, որ նա ունի իր յատուկ ազգային եկեղեցին. *Լեզու, հայրենիք, եկեղեցի, ցեղական առանձնութիւններ*,—ահա այն գլխաւոր հիմունքները, որոնցով, հաւատացած ենք, կը պահպանվի մեր ազգութիւնը. Հարկաւոր են և ուրիշ մի քանի պայմաններ, այդ, ի հարկէ, մեզանից ամեն մէկը հասկանում է,—դրանց մասին ոչ կարող ենք և ոչ պէտք ենք համարում խօսել.

«Մշակը» «*Տարրական մտքեր*» վերնագրով առաջնորդող յօդուածների մէջ արդէն բացատրեց այն հարցերը, թէ մի ազգի պահպանութեան համար ինչ դեր են խաղում կրօնը, լեզուն և հայրենիքը,—և թէ դրանցից իւրաքանչիւրը որքան և ինչ չափով են նպաստում ազգի գոյութեան պահպանվելուն, երբ զանազան հանգամանքների պատճառով մէկը կամ միւսը փոփոխութեան են ենթարկվում. Մենք այսքանը բաւական համարելով, հարկաւոր ենք տեսնում կրկին վերադառնալ այն հարցին, թէ ինչ չար ունենք անդադար կրկնելով մի և նոյն հին երգը, թէ լուսաւորչական եկեղեցին մեր ազգի միակ հիմքն է, թէ այդ եկեղեցուց դուրս ոչ փրկութիւն կայ և ոչ հայութիւն, թէ բողոքական, կաթօլիկ, յունադաւան և մահմետական հայերը, եթէ կամենում են մեզ հետ միանալ, պէտք է կրկին վերադառնան դէպի իրենց մայրենի եկեղեցին, և այլ այսպիսի ցնդաբանութիւններ.

Այսպէս կարող են մտածել այն մարդիկը միայն, որոնք չը գիտեն մեր ազգի այժմեան վիճակը և տեղեակ չեն նրա ժամանակակից պահանջներին. Եւ ցաւալին այն է, որ այսպէս երկար ժամանակ մտածում էին մեր ազգի առաջնորդները. Պէտք էր մի զօրեղ դէպք, մի պատմական չօշափելի անհըրաժեշտութիւն, որ դուրս բերէր մեր ժողովրդի առաջնորդներին յիշեալ մոլորութիւններից, ցոյց տար, թէ որքան անհիմն են նրանք. Բարեբախտաբար այդ դէպքը տեղի ունեցաւ. Քրիստոնեաների ազատութեան անունով ծագեց ռուս-թուրքական պատերազմը, և հայերը կարմիր արեան փոխարէն սև մելանը գործածելով, ստացան Սան-Ստեֆանօի 16 և Բերլինի վեհաժողովի 61-րորդ յօդուածները. Վերջին յօդուածի տրամադրութեան համեմատ, Թուրքիան պարտաւորվում էր վերանորոգութիւններ մտցնել իր պետութեան «հայերով» բնակեցրած գաւառների մէջ. Այստեղից ինքն ըստ ինքեան ծագեց մի հարց.—ովքեր են հայերը.

Մեր հին ազգասէրների կարծիքով հայեր միայն *լուսաւորչականներն* էին, և Թիւրքիան բաւական համարեց այսպէս ընդունել, հաշուեց լուսաւորչականների թիւը, այն ևս փոքրացնելով, և պատասխանեց Եւրոպային, թէ իւր պետութեան մէջ հայերը այնքան չնչին փոքրամասնութիւն են կազմում, որ չարժէ մինչև անգամ նրանց համար առանձին վերանորոգութիւններ անել. Պատասխանը, կրօնական կէտից, մասամբ ճիշտ էր, և մեզանից ոչով իրաւունք չունի մեղադրել Թիւրքիային, երբ նա օգուտ է քաղում մեր տգիտութիւնից, երբ նա կրկնում է մի և նոյնը, ինչ որ մենք ենք ասում,— թէ բացի լուսաւորչականներից ուրիշ հայ չը կայ.

«Մշակը» նախատեսում էր այդ բոլորը, նա գիտէր, թէ որպիսի կորստաբեր հետեւանքներ կարող է ունենալ Հայաստանի վերանորոգութեան մասին, երբ մենք կը շարունակենք անդադար կրկնել, թէ լուսաւորչական եկեղեցուց դուրս հայութիւն չը կայ. Եւ այդ իսկ պատճառով, «Մշակը» բարձրացրեց կրօնի և ազգութեան խնդիրը.

Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը տուեց հայերին երկու արտօնութիւն, առաջին, որ Հայաստանում պէտք է վերանորոգութիւններ մըտցնվէին, երկրորդ, որ հայերը կրօնական համայնքից Եւրոպայի առջև ճանաչվեցան որպէս ազգ.

Ի՞նչ է նշանակում՝ կրօնական համայնքից ճանաչվեցան որպէս ազգ.—Այդ նշանակում է՝ մի ցեղական ամբողջութիւն, որի մէջ կան և կարող են լինել զանազան կրօններ և եկեղեցիներ.

Այդ կոչմանը արժանի լինելու համար, պէտք էր ցոյց տալ, որ դա իսկապէս այդպէս է, որ մենք ազգ ենք, և այդ ազգի մէջ կան զանազան եկեղեցիներ,—լուսաւորչական, բողոքական, կաթօլիկ, յունադաւան և մահմետական.—Եւ այդ կազմակերպութիւնից ինքն ըստ ինքեան պէտք է առաջ գար *կրօնական ներողամտութիւնը և համոզմունքի ազատութիւնը*, որպէս զի ազգային միութեան գործը կատարեալ լինէր.

«Մշակը», որ շատ առաջ քարոզում էր այդ ցանկալի միութիւնը, Բերլինի դաշնագրից յետոյ, աւելի եռանդոտ սկսեց արծարծել նրան, որովհետև այդ միութեան մէջն էր տեսնում ազգի փրկութիւնը և Հայաստանի բախտն ու ապագան. Բայց գտնվեցան մարդիկ, որ սկսեցին հակառակը քարոզել, կամ մեր բռնած ընթացքը ծուռ ու սխալ կերպով բացատրել. Մենք այսպիսիների հետ գործ չունենք, մեր գործը մեր ազգի բարեմիտների հետ է. Մենք անդադար պիտի մտրակենք այն չարագործներին,—թէ կաթօլիկ լինէին, թէ լուսաւորչական, թէ բողոքական, թէ յունադաւան և թէ մահմեդական,—որոնք կրօնի պատճառով մեր ազգի միութեան գործի մէջ երկպառակութիւն են ձգում. Եւ մենք սիրով կը համբուրենք մեր այն եղբայրներին, առանց դիպչելու նրանց կրօնին, որոնք միայն հայութեան և Հայաստանի անունով կը գործեն, և հայ ազգի շահերը կը պաշտպանեն.

Մենք մէկ ազգի որդիներ ենք, մենք մի և նոյն ընտանիքի զաւակներն ենք. Կրօնը, որ մի ժամանակ բաժանել էր մեզ, այժմ ազգի և հայրենիքի սէրը պէտք է միացնէ. Կաթօլիկութիւնը, բողոքականութիւնը և մինչև անգամ մահմեդականութիւնը չեն զրկում հային հայ լինելուց,—և ոչ էլ լուսաւորչականութիւնը մեզ իրաւունք է տալիս հայ կոչվել. Մենք հայ էինք, երբ հեթանոս էինք, և հայ կը մնանք, երբ հազար անգամ կը փոխենք մեր կրօնը. Մեր ազգութիւնը չի կորչի,—երբ պահպանված կը լինեն այդ բոլոր պայմանները, ինչ որ պէտք են, ինչ որ անհրաժեշտ են մի ազգի գոյութեան համար.

Մելիքզադէ